

Новоселецька С.В.

Утвердження гуманістичних ідей Мелетієм Смотрицьким в духовній культурі української нації у XVI–XVII ст.

Український філософ Д.Чижевський писав: "Кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдських ідей є жива. Тому кожна нація в своєму своєрідному оригінальному у своїй "однобічності" і обмеженості і має вічне і загальне значення. Як живі різноманітні людські індивідууми у суспільстві, так конкретні, різноманітні нації з'єднанні в людстві. Тільки через них і в них людство є можливим" (1). Отже, "національність є індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства" (М.Бердяєв).

В загальноукраїнській системі піднесення духовності випадає вагома історична ланка, а саме - аналіз праць Острозьких просвітителів, на ідеях гуманізму яких виховувалися цілі покоління східних слов'ян. У силу певних політичних обставин діяльність та праці Острозьких просвітителів - Смотрицьких, Івана Федоровича, Кирила Лукаріса, Дем'яна Наливайка та інших фундаторів, викладачів і учнів славнозвісної Острозької Академії спеціально замовчувалися або ж висвітлювалися тенденційно, односторонньо (наприклад, І.Федоров відомий лише як друкар, а не як вчений-теолог ідей гуманізму в суспільстві).

Отже, актуальність проблеми очевидна тому, що вона носить як загальнотеоретичне значення, оскільки від результативної роботи суттєво залежать сучасні технології побудови теорії виховання, так і більш конкретно практичне, оскільки результати проведеного дослідження внесуть суттєвий внесок у педагогічне та психологічне обґрунтування проблеми удосконалення процесу формування особистості у справді вільному суспільстві.

Просвіта на Україні у другій половині XVI - першій половині XVII ст. наповнилась новим змістом і значно розширила свою функцію в громадсько-політичному і культурному житті суспільства того часу. Це уже не тільки релігійне учительство, але й світська освіта, яка має елементи наукових знань, політичні ідеї, що впливали на суспільну свідомість. В зв'язку з цим в освіті ніби зосередилося культурне життя українського народу в період, що вивчається.

Все це надає вивченню просвітницької діяльності на Україні у др.пол.XVI - пер.пол. XVII ст. значний науковий інтерес. У ході дослідження розкриваються загальні джерела і традиції, єдина тенденція розвитку культурного процесу на східнослов'янських землях. Питання

розвитку просвітництва на Україні в цей період розглядають у своїх дослідженнях філософи, мовознавці, літературознавці.

Поряд із такими просвітителями, як Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, стоїть й ім'я Мелетія Смотрицького. Вони стоять біля витоків створення братських шкіл на Україні, розробляли програми і методику викладання, створювали підручники, сприяли перетворенню школи в діючу зброю боротьби українського народу за збереження своєї мови і культури. Їхній світогляд формувался під впливом гуманістичних і реформаційних ідей, що відображалось і на просвітницькій діяльності, яка перебувала у тісному зв'язку з громадсько-політичним рухом і визвольною боротьбою українського народу.

Незважаючи на суперечності і непослідовність у поглядах, їх діяльність об'єктивно сприяла піднесенню визвольного руху, створювала передумови для пошуків культурних і просвітницьких зв'язків.

Значний вклад у розвиток просвіти вніс Мелетій Смотрицький, талановитий письменник-полеміст і вчений-філолог. "З-поміж письменників, що брали участь у релігійній полеміці, вибився силою таланту, висловом палкого, гарячого почуття на одно з перших міст Мелетій Смотрицький"(2).

В. Німчук пояснює форму Максентій як перекинування імені Максим, яке дали Смотрицькому, і його чернечого імені Мелетій (Мелентій) розмовною мовою. Слід також відзначити, що видання полемічних памфлетів Смотрицького подає його ім'я як Максентій або Максим ("Еще бо сам нарицаєся") (3).

Здобувши початкову освіту під керівництвом свого батька, ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького, Мелетій продовжив навчання у Віленській Академії. У 1600 р. Смотрицький став учителем в маєтку білоруського магната Соломорецького, навчаючи там його сина Богдана латинської мови (після від'їзду Л.Зизанія). Разом із ним Мелетій відбув за кордон для завершення навчання. Він писав про себе, що одержав освіту "в битних, чужоземських академіях". Він навчався в Острозькій Академії, в університетах Італії, Німеччини, де здобув ступінь доктора медицини. Вважається, що він слухав лекції у Лейпцигському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах протягом 10 років (1608-1618), учителював у Вільні, деякий час був ректором Київської Братської школи. У 1617 р. під іменем Мелетія постригся у ченці. У 1620 р. був висвячений на полоцького архієпископа, вітебського і мстиславського єпископа.

Мелетій Смотрицький знав латинську, грецьку і церковнослов'янську мови,

давньогрецьку історію, літературу, а також твори європейських гуманістів Петрарки, Бокаччо, Еразма Роттердамського та інших. У його бібліотеці знаходилися історичні праці Геродота у перекладі на латинську мову відомого гуманіста Лоренса Вали, видані у Венеції (1494 р.). "Історія Павла Оросія".

Найбільш плідний період у житті Мелетія Смотрицького пов'язаний із діяльністю у Віленському Братстві і його школі.

В 1610 р. у Вільно вийшов один із кращих творів полемічної літератури "Тренос" ("Плач"). У ньому М.Смотрицький в літературній формі розкрив страждання, "премовляння бідної вдови - православної церкви, що гостро засудила відступників - православних владик, які стали на шлях зрадництва. Він розкрив їх як користолобців, срібллюбців і морально спустошених людей, стверджував, що духовенство не відповідає ідеалу вчителів віри, забуло про науку, побудову монастирів і церков, турбувалось лише про своє збагачення, вело згубний спосіб життя. Смотрицький гостро критикував політику Ватикану, апологети якого лицемірно заявляли, що ними рухає тільки прагнення до єдності християнських церков. У прагненні римської унії М.Смотрицький бачив бажання католицької церкви відкрити собі східнослов'янські народи, примножити свої багатства: "Рим – столиця, яка все захоплює," - писав він у своєму творі "Тренос". У критиці католицизму він широко використовував твори італійських гуманістів, зокрема "Листи" Петрарки, в яких розкривався моральний занепад апостольської столиці.

Його твори "Тренос" (1610), "Верифікація прав народу руського" (1621) та інші обстоють права, звичаї, культуру, віру українців і білорусів.

Велике значення для розвитку шкільної освіти на східнослов'янських землях мала "Граматика славенскія правильное синтагма" М.Смотрицького, видана друкарнею Віленського братства у 1619 р. в Ев'ю.

На відміну від попередніх граматики підручник Смотрицького складається з 4 частин: орфографія, етимологія, синтаксиса і просодія. Наслідуючи існуючі традиції, автор дав і детальну граматичну характеристику "восьми частинам слова": іменнику, займеннику, дієслову, прислівнику, дієприкметнику, прийменнику, сполучнику. Він ввів 7 відмінків, які характерні слов'янським мовам, виділив для іменника відміну, для дієслова - дієвідміну тощо. М. Смотрицький "узагальнив досвід своїх попередників і вдосконалив граматичну термінологію, створив закінчену на рівні філологічної науки того часу граматичну систему церковнослов'янської мови" (4). Разом з тим в "Граматичі" М.Смотрицького помітні риси,

характерні для розмовної української мови, хоч і менше, ніж це мало місце в підручнику Л.Зизанія.

М.Смотрицький також розвинув у своїй "Граматичі" теорію версифікації, яка базувалася на грецькій системі віршування і рекомендував книгу для шкільного навчання. Щоб зберегти чистоту церковнослов'янської мови, М.Смотрицький рекомендував заборонити в шкільному вжитку розмовну мову.

"Граматика" М.Смотрицького надовго зайняла місце основного навчального посібника по вивченню церковнослов'янської мови. Вона неодноразово перевидавалась.

У 1638 р. у Кременці була видана "Граматика или письменна языка словенского", очевидно, для Кременецької братської школи. Це видання не повторювало дослівно "Граматичу" 1619р.; змінено назву, дано нову передмову, в якій видавці викладали свої погляди на значення цієї граматики.

У 1648р. "Граматика" М.Смотрицького була видана в Москві. Вона також не повторювала видання 1619р. У ній відсутній титульний листок, змінена передмова, написана кимось із видавців. Граматичний матеріал пристосований до церковнослов'янської мови, яка побутувала в Росії. У "Граматичі" 1648 р. значний матеріал взятий також із "Граматичи" Л.Зизанія, яка, як зазначалось була широко відома в Росії в першій половині XVII ст.

Створення і розповсюдження граматичних посібників церковно-слов'янською мовою в Україні, Білорусії і Росії свідчить про те, що літературна мова була засобом спілкування між цими народами (південнослов'янськими).

Впровадження мови в братських школах було важливим фактором, який сприяв культурним зв'язкам. Слід відзначити, що, хоч мова в процесі тривалого побутування на східнослов'янських землях засвоювала лексику і фразеологію, вона все ще залишалася складною для розуміння серед широких мас населення. Для того, щоб полегшити її вивчення, в школах створювалися словники.

Сучасний український мовознавець В.В.Німчук назвав "Граматичу" М.Смотрицького "перлиною давнього мовознавства" (5). До середини XVIII ст. вона була єдиною граматикою для всіх трьох східнослов'янських мов й справила великий вплив на розвиток мовознавства.

М.Помоносов знав її напам'ять, називав "вратами своєї вченості" і використовував у своїй "Російській граматиці". Нею користувався чеський вчений Й.Добровський при написанні своєї церковнослов'янської граматики.

М.Смотрицького вважають, поряд з Йовом Борецьким, одним із авторів "Протестації", створеної від імені православних ієрархів у зв'язку з встановленням митрополії. За стилем

“Гротестація” відрізняється від полемічних творів М.Смотрицького, але за політичною спрямованістю має багато спільного з його твором “Суплікація” (1623). У творах М.Смотрицького відображено і співчуття народним масам, становище яких значно погіршилось у зв'язку з посиленням соціального, національного і релігійного гніту. Хоч сам М.Смотрицький не бажав суперечок в суспільстві, але його твори об'єктивно впливали на пошук визвольного руху.

Результатом педагогічної діяльності М.Смотрицького є не тільки два підручники “Буквар” і “Граматика” (видані друкарнею Віленського Братства у 1618 році), але і розробка методики викладання церковнослов'янських повчань.

Серед усіх надбань М.Смотрицького (1577-1633) його Святе Євангеліє Учительное (Ев'ю, 1616) привертало найменше уваги. Дуже рідко його трактують як складову частину його творчості. Сам же М.Смотрицький розглядав цю збірку як одну із умов “духовного блага українців і білорусів”, тому що прагнув збагатити духовний світ української нації. Частково завдяки перевиданню Святого Євангелія Петром Могилою у 1637 р., воно стало однією з праць Смотрицького, що широко використовується ось уже упродовж кількох століть.

Середньоукраїнське Святе Євангеліє (1616) з'явилося внаслідок розуміння М.Смотрицьким необхідності і потреби простішого варіанту, доступнішого для вивчення усіма мирянами.

Смотрицький мало згадується як автор цієї праці, можливо, через те, що він підписав своє ім'я лише в передмові одного примірника 1616 р., тому його роль як перекладача загубилась у 1637 р., а ймовірно, його ім'я навмисне пропустили через прихильність до уніатської церкви.

Своїм працям М.Смотрицький, на відміну від представників попереднього етапу братського руху, надає суспільно-громадського спрямування. Проблема людини, її душа, критика морально-соціальних вад тогочасного суспільства набувають в нього підпорядкованого значення. Закликаючи читача “Треносу” до людяності і звертаючись до його сумління, М.Смотрицький надає останньому не стільки морального, скільки громадсько-патріотичного звучання.

Суть полемічних творів Смотрицького - в пробудженні самосвідомості, громадської думки народу для боротьби проти поневолювачів, утвердженні реформаційних і гуманістичних ідей у вітчизняній духовній культурі.

У М.Смотрицького метою земного самоствердження є духовне оновлення людини через пізнання своєї внутрішньої божественної суті, настанова на приборкування почуттів і земних пристрастей, загострена увага на вдосконалення інтуїтивного, духовного, на захист віри предків.

Розглядаючи питання про співвідношення віри й знання, богослов'я та філософії, мудрості божественної й людської світської, він уперше в філософській думці східних слов'ян широко спирається для аргументації своїх поглядів на ідеї гуманістів доби Відродження, зокрема, на твори Франческо Петрарки, Миколи Кузанського, Лоренцо Вали, Еразма Роттердамського. Цим він, безперечно, сприяє утвердженню гуманістичних ідей у вітчизняній духовній культурі. Крім того, М.Смотрицький значно розширює джерелознавчу базу вітчизняної філософії. Поруч з іменами античних письменників і численними представниками східної і західної патристики він називав багатьох середньовічних мислителів: Ансельма Контерберійського, Дуранда, Беду, Альберта Великого, Бонавентуру; тогочасних ідейних противників: Роберта Беларміна, Петра Скаргу. Згадує й тих авторів, яких безпосередньо не цитує, зокрема, Сербета, Наливайка, Будного, Чеховця та інших.

М.Смотрицький уперше звертається у своїх творах до дедуктивного виведення логічних операцій і методів, розроблених західноєвропейською схоластикою і вдосконалених пізніше розвитком філософії. Він долає заборону застосування логіки до теології. Смотрицький йшов шляхом, спрямованим на розвиток гуманістичних традицій і загальне піднесення рівня філософської думки в Україні.

Наприкінці XVI ст. завдяки таким просвітителям як Смотрицький починається новий етап у розвитку духовної культури в Україні. Цей етап позначено встановленням нової ментальності, що виникає на ґрунті формування української версії реформаційної ідеології та ренесансного гуманізму.

Література:

- (1) Чижевський Д. Філософія і національність // Філософська і соціологічна думка. – 1990, №10. – С.96.
- (2) Харлампович К. Острозька православна школа. – К., 1897.
- (3) Німчук В.В. Смотрицький Мелетій. Короткий

біографічний очерк. – К., 1983.

(4) Рогов А. Школа и просвещение. Очерки русской культуры XVII в. – М., 1979. – С. 54.

(5) Німчук В.В. “Граматика” Смотрицького. – К., 1976. – С. 146.